
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ
(1918 Թ. ՀՈՒՆԻՍ-ՆՈՅԵՄԲԵՐ)

Գ. Հ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

1918 թ. մայիսի 28-ին Արևելյան Հայաստանում վերականգնվեց հայկական պետականությունը, ստեղծվեց Հայաստանի Հանրապետությունը: Այն ծնունդ առավ ներքին ու արտաքին չափազանց ծանր պայմաններում: Նորաստեղծ հանրապետության առջև ծառայած ու անհապաղ լուծում պահանջող խնդիրները բազմաթիվ էին: Դրանք վերաբերում էին երկրի թե՛ ներքին կյանքին, թե՛ արտաքին քաղաքականությանը:

Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ Հ. Քաջազնունին հանրապետության առջև ծառայած խնդիրները բաժանում էր երկու խմբի՝ ներքին և արտաքին: Խոսելով արտաքին քաղաքականության մասին՝ նա նշում էր. «... Ես կհետևեմ մի գերակա սկզբունքի՝ հաստատել բարիդրացիական հարաբերություններ հարևան պետությունների հետ, բոլոր հնարավոր միջոցներով խուսափելով նրանց հետ ընդհարումից: Դա թելադրված է այն հանգամանքով, որ մեր ժողովրդին, մեր երկրին անհրաժեշտ է հանգիստ, անհրաժեշտ է խաղաղություն, թեկուզ և անկայուն:

Այս պահին մենք կարող ենք ունենալ մեկ նպատակ՝ փրկել հայ ժողովրդի բեկորները և հերոսական փորձ անել դեռևս մեր ձեռքին մնացած փոքր տարածքի վրա պետություն հիմնել:

Այս գիտակցությունը պետք է դառնա մեր ներկայիս արտաքին քաղաքականության անկյունաքարը»¹:

Հայաստանի անկախության առաջին ամիսներին երկրի համար ստեղծված ներքին և արտաքին ծայրաստիճան աննպաստ պայմաններում հայ քաղաքական և հասարակական լայն շրջաններում գերակայում էր Ռուսաստանի հետ բարեկամական, բնականոն դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու ձգտումը՝ անկախ նրա պետական-քաղաքական կառուցվածքից: Այդ պահին իշխող էր Ռուսաստանի հետ միջպետական կապեր հաստատելու անհրաժեշտության գիտակցությունը: Կարևոր չէր Ռուսաստանի քաղաքական կարգը, թեկուզ լիներ խորհրդային, միայն թե կարողանար փրկել հայ ժողովրդին: Բայց այդպիսի Ռուսաստան այն ժամանակ գոյություն չուներ: Հիրավի, տվյալ ժամանակահատվածում՝ 1918թ. ամռանը, չկար միասնական հզոր Ռուսաստան: Այն ցնցվում էր ներքին քաղաքական հակամարտություններից. մի կողմում Խորհրդային Ռուսաստանն էր, մյուս կողմում՝ նրա հարավում ու արևելքում, զենքերալ Ա. Դենիկինի ու ծովակալ Ա. Կուլչակի ղեկավարությամբ ոտքի ելած հակախորհրդային ուժերը, որ ստեղծել էին ոչ խորհրդային պետական կազմավորումներ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 6-7:

Այդ պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը կանգնած էր երկրներանքի առաջ. դեպի ու՞ր գնալ, ո՞ր Ռուսաստանի հետ կապեր հաստատել: Մինչ այդ՝ ապրիլին, Թուրքիայի պահանջով Անդրկովկասի հակախորհրդային քաղաքական ուժերը երկրամասն անջատել էին Ռուսաստանից: Փաստորեն Հայաստանի Հանրապետությունն էլ կտրվել էր Ռուսաստանից: Տվյալ պատմական պահին Թուրքիան խեղդում էր Հայաստանի Հանրապետությանը՝ սպառնալով բնաջնջել ամբողջ հայությանը: Այդ օրհասական վիճակում Հայաստանի Հանրապետության միակ հույսը Ռուսաստանն էր՝ անկախ այն բանից, թե դա որ Ռուսաստանն է: Սակայն Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելը դյուրին գործ չէր:

1918 թ. հունիսի 3-ին Բաթումում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության ղեկավար Ա. Խատիսյանը Թուրքիայի ճնշման ներքո ստորագրել էր մի փաստաթուղթ և ստանձնել որոշակի պարտավորություն. *«Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է պատերազմի ամբողջ ընթացքում չպահպանել և ոչ մի դիվանագիտական կապեր այն պետությունների հետ, որոնք գտնվում են պատերազմական վիճակում Օսմանյան կայսրության հետ»*²: Ինչպես երևում է այդ փաստաթղթից, Հայաստանի Հանրապետությունը պարտավորվում էր մի կողմից՝ պատերազմի ողջ ընթացքում կապեր չունենալ Համաձայնության երկրների, այդ թվում նաև Ռուսաստանի հետ, մյուս կողմից՝ հանրային կարծիքին ներկայացնել այդ փաստաթուղթը, ինչը նշանակում էր փորձության ենթարկել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վարկը, որովհետև «Ռուսահայերը, - գրում է Ա. Ջամալյանը, - երազում էին ռուսական տիրապետության վերադարձի մասին»³:

Արտաքին աշխարհից լրիվ կտրված Հայաստանի Հանրապետությունը, հարկադրաբար խախտելով 1918 թ. հունիսի 3-ին Բաթումում ստորագրած պարտավորագիրը և հունիսի 4-ի պայմանագրի կետերը, խիստ գաղտնի և զգուշորեն փորձում էր ուղիներ որոնել հարաբերություններ հաստատելու Ռուսաստանի թե՛ խորհրդային և թե՛ ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ՝ անտեսելով այդ երկրում ընթացող քաղաքացիական արյունալի պատերազմը: Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու դրդապատճառները և անհապաղ լուծում պահանջող բազմաթիվ խնդիրները երկրի անկախացման առաջին ամիսներին այնքան ծանրակշիռ ու բազմազան էին, որ չէին կարող անուշադրության կամ անտարբերության մատնվել Հայաստանի խորհրդի և կառավարության կողմից: Կարևոր էր այն, որ ապավինելով Ռուսաստանի բարյացակամ վերաբերմունքին՝ Հայաստանի նորակազմ կառավարությունը փորձում էր ճանաչել տալ սեփական պետության անկախությունը և ապահովել երկու երկրների բարեկամական հարաբերությունները: Հույսեր էին տածում, թե Ռուսաստանը որևէ կերպ կմեղմացնի Ադրբեջանի ու Վրաստանի ճնշումներն ու թշնամանքը, կչեզոքացնի Թուրքիայի կողմից Հայաստանի Հանրապետությանը մշտապես սպառնացող վտանգը: Շրջափակման մեջ հայտնված Հայաստանի

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 32, թ. 6:

³ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1918, հունիս, 124, էջ 78:

Հանրապետությունն ակնկալում էր Ռուսաստանից ներկրել հացահատիկ, գենք, զինամթերք և կենսականորեն անհրաժեշտ այլ ապրանքներ⁴:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը մտահոգված էր Առաջին աշխարհամարտի տարիներին արևմտյան ռազմաճակատից, գերմանական ու ավստրո-հունգարական զորությունից տուն վերադարձող նախկին ցարական բանակի հազարավոր հայ սպաների ու զինվորների ճակատագրով, որոնք կուտակվել էին Ռուսաստանի հարավում՝ հայրենիք տեղափոխվելու ուղիներ որոնելով: Կարևորվում էր նաև Ռուսաստանի հարավի՝ Դոնի, Կուբանի, Թերեքի և Հյուսիսային Կովկասի հայ համայնքներին օժանդակելու խնդիրը, ինչպես նաև օգտագործելու նրանց մտավոր ուժը և նյութական միջոցները հայրենիքի համար:

Ռուսաստանի հետ կապերի հաստատման կարևոր պատճառներից մեկը, անշուշտ, գաղթականության՝ հրատապ և հիմնավոր լուծում պահանջող խնդիրն էր:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին թուրքական սպանդից փրկված հայ ժողովրդի մի հատվածը հարկադրված թողել էր իր հայրենիքը և հաստատվել մերձակա ու հեռավոր երկրներում, այդ թվում՝ նաև Ռուսաստանում:

Երկրի անկախացման սկզբնական շրջանում Ռուսաստանի խորհրդրդային և ոչ խորհրդային երկրամասեր ու քաղաքներ էին գաղտնի գործուղվում հայկական տարբեր պատվիրակություններ ու սուրհանդակներ՝ Հայաստանին առնչվող բազմաթիվ խնդիրներ լուծելու նպատակով:

Իրողություն է, որ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական ուժերի համար բոլշևիկյան գաղափարախոսությունն անընդունելի էր, սակայն նրանք ուղիներ էին որոնում Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բարեկամական, բնականոն հարաբերություններ հաստատելու:

Հայաստանի անկախացման առաջին օրերին Մոսկվայում էին գտնվում Ռուբեն Դարբինյանը (Արտաշես Չիլինգարյանը), Սարգիս Հակոբյանը (Լիպարիտ Նազարյանը) և բժիշկ Հակոբ Զավրիևը⁵, որոնք փորձում էին կանոնավոր հարաբերություններ հաստատել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, իրավաբանորեն՝ de jure, ճանաչել տալ Հայաստանի Հանրապետությունը իբրև անկախ պետություն և օգտագործել նրա հնարավորությունները բազմաչարչար հայ ժողովրդին օգնելու համար: Սակայն Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունների հետ անմիջական կապեր հաստատելու հնարավորությունները սահմանափակ էին, և բանակցությունները շոշափելի դրական արդյունք չտվեցին: Այդ կապակցությամբ պատվիրակության անդամ Ս. Հակոբյանը գրում է. «Թիւրքերը մեկ կողմէն երկաթե օղակի մէջ կաննէին Հայաստանը, իսկ միւս կողմէն զարհուրելի հարուած մը կը պատրաստէին Բագուի դէմ: Հայաստանը դուրսէն օգնութիւն ստանալու ոչ մէկ յոյս ուներ, մինչ զիշատիչ դրացիները իր ծառուած մարմինը անդամատելու ծրագիրներ կորոճային:

⁴ Տե՛ս **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Թեհրան, 1982, էջ 256-257:

⁵ Հակոբ Զավրիևը Մոսկվայում էր դեռևս 1918թ. մայիսի 27-ից (այդ մասին տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 35, թ. 15):

Այս պայմաններու մէջ նախաձեռնող ակամայ պիտի ուղղուէր նորէն դեպի Մոսկւա:

Խորհրդային իշխանութեան հետ կանոնաւոր յարաբերութիւններ մշակելու մեր առաջին փորձին ձախողումը շուսահատեցուց: Նկատի ունենալով, որ հայ ազդեցիկ կոմունիստներէն Սահակ Տէր-Գաբրիէլեան իր շատ մը կուսակիցներու պէս անտարբեր չէր հայութեան սպառնացող վտանգին հանդէպ ու, միևնոյն ատեն, բաւական մօտ էր Լենինին, խնդրեցինք, որ ջանայ յաջողեցնել մեր այնքան փափագած խորհրդակցութիւնը: Տէր-Գաբրիէլեանի դիմումին վրա Լենին կը հաւանի կազմել երկու կուսակցութեանց ներկայացուցիչներէն յանձնախումբ մը և ինքը կանուանէ անոր երեք բոլշևիկ անդամները, այն է՝ Կամենն (իբրև յանձնախումբի նախագահ), Աւանետով և Տէր-Գաբրիէլեան: Դաշնակցութեան կողմէն ընտրուեցան՝ Չարեան, Չիլինգարեան և ես:

Առաջին նիստը նշանակուած էր օգոստոսի 27-ին Աւանետովի մօտ: Որոշուած ժամին մենք երեքս գնացինք հոն, երկար սպասեցինք, բայց բոլշևիկներէն ոչ ոք չեկաւ: Նոյն գիշերը Չարեան և ես ձերբակալուեցանք... Ամիսներ յետո, երբ արդէն ելած էի բանտէն, կարևոր բոլշևիկ մը վրդովուճով կը պատմէր ինձի, թէ Աւանետովը և իր արբանեկաները յաջողած էին ոչ միայն անգամ մը ևս վիժեցնել խորհրդակցութիւնը, այլ և մեզ ձերբակալելու արտօնութիւնը ստանալ:

Մեր դէմ գործ դրած այս բացառիկ միջոցի ձևական առիթը հետևեալն էր. երբ անգլիացիները 1918-ի ամառը Բագուի մէջ ձերբակալեցին Ս. Շահումեանը և իր ընկերները, Մոսկվայի մէջ կարգ մը բոլշևիկներ պահանջեցին իբրև պատանդ առնել հոն գտնուող ծանօթ մենշևիկները, էսերները և դաշնակցականները, վասնզի այդ կուսակցութեանց ներկայացուցիչներէն կազմուած Բագուի կառավարութիւնը կը նպաստէր եղեր անգլիացիներուն: Այս պահանջը փութաց կատարել միայն «հայկական կոմիսարիատը» ու ձերբակալել տուաւ դաշնակցականները:

Մենք մնացինք բանտը մինչև 1919 թ. մարտ ամիսը, միշտ գնդակահարման սպառնալիքի տակ: Այլ մէկ ամբողջ տարի ալ պահեցին մեզ Մոսկւայի մէջ ու միայն 1920-ի գարնան իրաւունք տուին մեկնելու արտասահման: Դժբախտաբար այդ իրաւունքէն կարողացայ օգտուել միայն ես, իսկ հէք Չարեանը, որը կաշխատէր հիւանդանոցի մը մէջ, վարակվեցաւ բժաւոր տիֆէ ու մեռաւ»⁶:

Խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչների և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակների միջև բանակցություններ էին ընթանում նաև Բեռլինում: 1918թ. օգոստոսի 19-ին Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդին և կառավարությանն ուղղված նամակում հայկական պատվիրակության ղեկավար Հ. Օհանջանյանը գրում է, որ Հայաստանի Հանրապետության «... անկախությանը հակառակ է Ռուսաստանը»⁷: Նույն խընդրով 1918թ. հոկտեմբերի 1-ին Հ. Օհանջանյանը և Գ. Չամոյանը Բեռլինում հանդիպում ունեցան խորհրդային դիվանագետ Ադոլֆ Իոֆֆեի հետ, որը

⁶ Մահացել է 1920 թ. փետրվարի 20-ին (տե՛ս «Դրօշակ» ամսագիր, թիվ 8-9, 1928, օգոստոս-սեպտեմբեր, էջ 233):

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 135, թ. 6:

նույնպես ավարտվեց անարդյունք. «... Մենք Չեզ՝ հայերիդ, - ասում է Իոֆֆեն, - փրկում ենք կոտորածից և ոչնչանալուց և հիմա սպասում ենք, որ դուք խոսք չեք բարձրացնի անկախության մասին, ոչ էլ զանազան դրամներ կպահանջեք մեզնից, իբրև մի առանձին մարմին: Երբ ես նրան ասացի, - գրում է Հ. Օհանջանյանը, - որ ստացել եմ առաջարկություն արտաքին գործոց նախարարությունից բողոքելու այն բանի դեմ, որ Ռուսաստանը մեր անկախությունը չի ընդունում – ուղղակի կատաղեց և փրփուրը բերանին սկսեց ճառախոսել, որ մենք իրենց օգնելու փոխարեն՝ Հայաստանը փրկել տաճիկների կոտորածից, մտածում ենք անկախության մասին և մտածում ենք մեր դասակարգային մանր բուրժուական շահերը ապահովել հայ բանվորության և աշխատավոր գյուղացիության հանդեպ և այլն: Սկսվեց երկուս և կես ժամվա տաք վիճաբանություն, որից կարելի է գալ այն եզրակացության, որ այդ հաստագլուխներին ոչինչ չի կարելի հասկացնել և նրանք անկախություն ընդունելու մասին, առանց դրսի ազդեցության, չեն էլ մտածի երբեք: ... Դուրս եկանք ոչինչ չը ստացած և նույնիսկ մի բան էլ մենք պարտք մնացինք, որ խանգարում ենք իոֆֆեններին փրկել Հայաստանը Տաճկաստանի ճանկերից»⁸: Այդ բանակցությունները նույնպես չտվեցին դրական արդյունք. Խորհրդային Ռուսաստանը չճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը և փաստորեն մերժեց նրա հետ հարաբերություններ հաստատելու փորձը, որ ձեռնարկել էր հայկական կողմը:

Վերը բերված վավերագրերը և նյութերը հերքում են խորհրդային շրջանի մի շարք հեղինակների այն կարծիքը, թե Խորհրդային Ռուսաստանի հետ մերձենալու համար Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը գործնական քայլեր չի կատարել:

Ավելին, նրանք Հայաստանի Հանրապետությունը ներկայացնում էին որպես միջազգային իմպերիալիզմի գործակալ, իսկ Ռուսաստանի հարավի (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումների հետ ունեցած կապը դիտում էին Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ պայքարի տեսանկյունից: Ավելորդ է անգամ անդրադառնալ այն խնդրին, որ Հայաստանի Հանրապետությունը չի մասնակցել Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ մղվող պայքարին: Հայաստանի կառավարությունը դեռ անկախության առաջին օրերին որոշում էր ընդունել պահպանել չեզոքություն՝ չմիջամտել ո՛չ բոլշևիկների և ո՛չ էլ Ռուսաստանի հարավի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների միջև մղվող պայքարին⁹: Որ Հայաստանի կառավարությունը այդպիսի դիրքորոշում ուներ Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ, հաստատված է բազմաթիվ փաստերով: Այսպես, օրինակ, Առաջին աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո Յասսիում (1918 թ. նոյեմբեր¹⁰) Ռուսաստանի հակաբոլշևիկյան ուժերի և Համաձայնության երկրների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հրավիրվեց խորհրդակցություն՝ խորհրդային իշխանության դեմ ընդհանուր ճակատ ստեղծելու նպատակով: Այդ խորհրդակցությանը

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 11, թ. 73, տե՛ս նաև 1918 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կիևից Գ. Չամոյանի նամակը՝ ուղղված Թիֆլիս՝ Արշակ Ջամալյանին, ֆ. 200, ց. 1, գ. 73, մաս 1, թ. 68:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 120, թ. 117:

¹⁰ Տե՛ս ԴԱՐՓ, ֆ. 446, օռ. 2, Ժ. 33, լ. 199:

հրավիրվել էր նաև Հայաստանի Հանրապետությունը, որը հրաժարվեց մասնակցելուց:

Մինչև Յասսիի խորհրդակցությանը մասնակցելու հրավեր ստանալը նման առաջարկություն էր արել Կուբանի երկրամասի կառավարության նախագահ Լ. Բիչը: Ուկրաինայի կենտրոնական ռադային կից Հայաստանի կոմիսարիատի կոլեգիայի անդամ կապիտան Աշոտ Տոնյանցը 1918 թ. հոկտեմբերի 13-ի՝ Գ. Չամոյանի հանձնարարականով Երևան մեկնելիս՝¹¹ հոկտեմբերի 20-ին Եկատերինոդարում հանդիպում է Կուբանի երկրամասի կառավարության նախագահ Լ. Բիչին, քննարկում 1918թ. նոյեմբերին Ռուսաստանի հարավի և ինքնավար մարզերի ապագա կոնֆերանսին Հայաստանի Հանրապետության մասնակցության հարցը:

Արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանը Ա. Չամոյանի միջոցով պարզում է, որ հրավիրվող կոնֆերանսի գլխավոր նպատակն էր «ծավալել պայքար բոլշևիզմի դեմ»¹²: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը նպատակահարմար չհամարեց պատվիրակություն գործուղել Եկատերինոդար, որովհետև դա չէր բխում հանրապետության արտաքին քաղաքական շահերից, ավելին՝ բուն Հայաստանի Հանրապետությունում բոլշևիզմը թույլ էր և սպառնալիք չէր երկրի անվտանգությանը:

Այսպիսով, արխիվային վավերագրերը և նյութերը հաստատում են, որ Հայաստանի Հանրապետության գոյության առաջին շրջանում թեև Խորհրդրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու կառավարության դիվանագիտական ջանքերը, ցավոք, հաջողություն չունեցան, այդուհանդերձ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, ելնելով երկրի արտաքին քաղաքական շահերից, չմասնակցեց Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ մղվող պայքարին:

Г. А. ПЕТРОСЯН – Республика Армения в отношениях с Советской Россией (июнь-ноябрь 1918 г.). – В статье представлена политика, осуществлявшаяся правительством Республики Армения в начальный период ее образования и направленная на установление дружественных, нормальных дипломатических отношений с Советской Россией, независимо от различий государственно-политического строя. Вскрываются мотивы установления этих отношений, подвергается пересмотру беспочвенное мнение, по которому руководство Республики Армения не предпринимало шагов к сближению с Советской Россией или же принимало участие в борьбе против нее.

¹¹ Տե՛ս Գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության և Ուկրաինայի դիվանագիտական հարաբերությունների պատմությունից (1918-1920 թթ.), Եր., 2002, էջ 34:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 154, ք. 38, ց. 2, գ. 24, ք. 5, ֆ. 276, ց. 1, գ. 10, ք. 57: